

Підходи до розуміння права та категорії «суб'єкт права» у XIX–XX століттях

Ю.О. Пундор
здобувач,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Науковий керівник:
В.А. Січевлюк,
кандидат юридичних
наук, доцент

У статті досліджено розуміння права та категорії «суб'єкт права» з позицій позитивістської, природно-правової та інших непозитивістських концепцій праворозуміння. Проаналізовано розвиток суб'єктів права в соціально-правовій реальності XIX–XX століть, розглянувши людину як правового вільного індивіда, а державу та народ – як провідних суб'єктів права цього періоду.

В статье исследовано понимание права и категории «субъект права» под влиянием позитивистской, природно-правовой и иных непозитивистских концепций правопонимания. Проанализировано развитие субъектов права в социально-правовой реальности XIX–XX столетий, рассмотрев человека как правового свободного индивида, а государство и народ – как ведущих субъектов права этого периода.

The article explores the law and the category «subject of law» under the influence of positivist and natural concepts including other nonpositivist approaches. The author analyzes the evolution of law subjects in XIX–XX centuries by considering the human as a free individual, state and peoples as the primary subjects of this period.

Ключові слова: суб'єкт права, природно-правова концепція, позитивне право, непозитивістський підхід, правова держава, соціальна держава, індивід, особистість, держава, громадянське суспільство, територіальна громада.

Постановка проблеми

Вирішення актуальних завдань стосовно адекватного розуміння правової дійсності не може бути досягнуте без глибокого філософського та правового аналізу сутності сучасних суб'єктів права, здійсненого на базі раніше нагромадженого методологічного досвіду. Саме у XIX–XX століттях склався плюралізм учень про державу і право, виникло та розвинулося розмаїття теоретико-методологічних основ і понятійно-категоріальних апаратів відповідних доктрин. І цей пізнавальний рух відбувався не лише в Західній Європі, а й у політико-правовій думці України та Росії. Важливо також, що тривалий час теорія права розвивалася під впливом позитивістського підходу до праворозуміння, і лише порівняно недавно відповідна методологія почала реформуватися під впливом природно-правової концепції та інших непозитивістських підходів. Тому на сучасному етапі правового розвитку теоретичне дослідження суб'єкта права зали-

шається у фокусі наукового пошуку, який, у свою чергу, неможливо результативно здійснити без дослідження історичної обумовленості сучасного стану проблеми найбільш істотними досягненнями у сфері теорії права, здійсненими протягом двох минулих століть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Видатні мислителі періоду XIX–XX століть, як-от: Ж. Карбон'є, Ж. Марітен, О. Конт, Р. Ієрінг, О.С. Іоффе, М.Д. Шаргородський, А.В. Міцкевич та інші – задекларували першорядну значимість понять особистості, влади і свободи для побудови правової держави, а в політичному плані виступали за встановлення демократичного ладу. У XX ст. багато провідних представників юридичної науки Росії та України, зокрема, В. Соловйов, Л. Петражицький, П. Новгородцев, Б. Кістяківський, М. Драгоманов, М. Грушевський, виступили у своїх роботах із викриттям пануючого в тогочасному правознавстві

юридичного позитивізму та обґрунтовували необхідність використання елементів природно-правової доктрини в юридичній практиці.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Належить констатувати, що донині не було проведено належного систематично-порівняльного дослідження системи поглядів стосовно категорії суб'єкта права, що виникли та були розвинуті в період XIX–XX століть. У цій царині також не було проведено аналізу взаємодії та взаємовпливу позитивістського і природно-правового напрямів, наслідком якої став розвиток сучасного правознавства у вигляді становлення неопозитивістських концепцій, які на сьогодні перебувають у центрі уваги юристів-науковців (ставиться мета осмислити залежність права від людини та примирити різні методології).

Формування цілей статті

Основною ціллю статті є дослідження еволюції підходу до розуміння категорії «суб'єкт права», що склалися в теорії права та філософії права у XIX–XX століттях, з тим, щоб визначити їхній вплив на сучасне розуміння поняття «суб'єкт права» в загальній теорії держави і права. Також ставиться мета встановити варіації змісту категорії «суб'єкт права» залежно від впливу природно-правової та позитивістської концепцій, неопозитивістської юридично-ліберальної доктрини, теорії класичного легістського позитивізму (статичної теорії), теорій правової та соціальної держави та інших теоретичних течій.

Вклад основного матеріалу дослідження

Дослідження категорії «суб'єкт права» змістовно пов'язане з вивченням права як феномена, а також із історією правових учень (тобто з історією нових понять права і теоріями, що базуються на їх основі). Нове поняття права не перекреслює попередніх визначень, теорій, а діалектично долає їх обмежену та застарілу пізнавальну форму (недостатні пізнавальні можливості та межі попереднього поняття) і, разом з тим, стримує наступний теорети-

ко-пізнавальний зміст цих концепцій. Такий гносеологічний процес відбувається й дотепер, оскільки дискусія стосовно визначення як поняття права, так і категорії «суб'єкт права», триває.

Характеризуючи філософію права як найвищий ступінь його осмислення, вершину узагальнених юридичних знань, С.С. Алексєєв вважає, що філософське осягнення правової реальності розпочалося з розмежування права на природне та позитивне [1, с. 221-222]. Виділення права за природою – природного права, що існує поряд із юридично діючим (позитивним) правом, стверджує С.С. Алексєєв, дало поштовх напрямку думки, зорієнтованому не на виведення права з деяких заданих цінностей – етичних, релігійно-етичних і навіть певної світоглядної системи, а на знаходження його основ, коренів у самій природі, реальному житті людей. Позитивне ж право виражається в законах, інших джерелах, які є результатом цілеспрямованої вольової діяльності законодавців, суддів, самих суб'єктів права.

У другій половині XIX ст. у правовій науці та філософії домінуючим напрямом стає позитивізм, що зумовлюється насамперед усвідомленням ідеї про право як фактор стабілізації суспільства, гарантію порядку та розвитку. Завдяки позитивістській теорії витворюється своєрідний культ права, відбувається зміцнення авторитету держави і права. З часом позитивістська теорія держави і права отримала два напрями: соціологічний позитивізм і юридичний позитивізм.

Квінтесенцією соціологічного позитивізму є відмова від абстрактних глумачень суспільства та створення позитивної, що ґрунтувалася на досвіді людини, соціальної теорії, такої ж доказової та загальнозначущої, як і природничі теорії.

Німецький правник Рудольф фон Ієрінг (1818-1892 рр.) намагався поєднати політико-правові теорії з соціологічними, психологічними та іншими концепціями. На його думку, суспільство з юридичної точки зору є союзом багатьох осіб, які об'єдналися з однією метою і для її здійснення діють разом і в інтересах кожного

окремо [2, с. 504-513]. У дійсності суспільство є формою людського життя. Людське та суспільне життя – це одне й те ж. Таким чином, суспільство – це існування кожного окремого індивіда для світу і світу для окремого індивіда. За Ієрінгом, держава є суспільством, яке примушує; для того, щоб мати можливість примушувати, суспільство приймає форму держави, держава є формою правильної та міцної, соціальної й примусової влади, тобто, держава є організацією соціального примусу. Мета права, як вважав Р. Ієрінг, полягає в урівноваженні інтересів у суспільстві та знаходженні балансу між ними.

Соціологічні погляди британського філософа та соціолога Герберта Спенсера (1820-1903 рр.) солідаризуються з поглядами засновника соціології О. Конта. Так, Г. Спенсер є найвідомішим представником органічної теорії держави, за якою держава виникає одночасно зі своїми складовими частинами – людьми, і буде існувати, допоки існує людське суспільство. Спенсер підкреслював наявність схожості у принципах організації (структури) та розвитку (еволюції) суспільства і біологічного організму, існування у всій живій природі закономірності переходу від простого до складного (інтеграції), від однорідного до різнорідного (диференціації) та від невизначеного до визначеного. Торкаючись питань виникнення держави, він був близьким до прихильників теорії насильства, вважаючи, що в історії немає жодного прикладу того, що держава виникла інакше, ніж за допомогою насильства. Виникнення держави представники теорії насильства, зокрема Л. Гумплович і К. Каутський, вбачали у військово-політичних чинниках – насильстві, завоюванні одних племен іншими. Для управління завойованими народами й територіями потрібен спеціальний апарат примусу, саме ним і стала держава [3, с. 26].

Юридичним позитивізмом право трактується як сукупність загальнообов'язкових норм, що розуміються у формально-догматичному плані, чи правил поведінки, що забезпечуються примусовою силою держави й адресовані членам пев-

ного суспільства [4, с. 14]. У такий спосіб воно задовольняє відповідні потреби людей, а отже, стає для них цінністю. Відповідно до положень цієї концепції право завжди міститиме ціннісну характеристику, оскільки є творенням людей, частиною культури і, на відміну від природи, що протистоїть суб'єктові, включає в себе частину суб'єкта, який створює соціальну дійсність – людські цінності, значення, сенси.

За висловом П. Новгородцева, з кінця XIX ст. у центрі розвитку позитивістської концепції перебувала правова держава, що увійшла в нову стадію розвитку. З розвитком юридичного позитивізму була пов'язана юридична теорія держави, що виникла в Західній Європі в XIX столітті. З точки зору юридичного позитивізму не лише особа не має прав щодо держави, а й правомірність дій держави залежить від неї самої, оскільки правом є наказ влади, припис держави. Ідея держави як суб'єкта права в середині XIX ст. розглядалася німецькими вченими В. Альбрехтом і К. Гербером, які звільнили поняття «держава» від натурфілософських елементів і надали йому цілком юридичного характеру. Держава, на думку К. Гербера, є «правовою формою для сукупного життя народу», це «верховна юридична особа» [5, с. 22].

Теорія класичного легістського позитивізму була розроблена в кінці XIX ст., його ще називають етатичним. Етатизм означає пріоритет, визначальну роль держави в житті суспільства. Для позитивістів це твердження означає, що державна влада підпорядковує членів суспільства своїй волі [6, с. 55]. Таким чином, у класичному легістському позитивізмі поняття «право» визначається через поняття «держава» (як соціального інституту). Відповідно до цієї теорії держава є первинною, а право – похідним. Право є продуктом законодавчої діяльності держави. Без держави не може бути права. І все, що не видасть верховна влада, є правом. Легістський позитивізм заперечує природні та невід'ємні права людини щодо держави. З цієї позиції навіть основні права та свободи громадян є встановленими (дарованими) законодав-

цем. Одночасно останній визначає також і основні обов'язки громадян.

За позитивістською концепцією законів мусять коритися всі соціальні прошарки суспільства: землевласники, фабриканти, купці й банкіри, учені, прості робітники. Більше того, кожна спільність людей – організація, профспілка, робітничий колектив, а також виробничі структури – фабрики, підприємства, установи тощо – створюють свій порядок, своє право.

З вищесказаного можна дійти висновку про те, що юридичний позитивізм, на противагу природно-правовій концепції, в силу теоретичних постулатів якої немає місця іншим суб'єктам, окрім природного суб'єкта – людини, постулює закон. Такий підхід пріоритетно захищає публічні інтереси публічних суб'єктів, що є адекватною теоретичною рефлексією стосовно правової природи юридичних (тобто колективних), а не природних (індивідуальних) суб'єктів.

У ХХ ст. набули поширення позитивістські та нормативістські теорії юридичної особи. За вченням прихильників позитивістської теорії, юридична особа характеризується як створений об'єктивним правом центр застосування певного комплексу прав і обов'язків, а представники нормативістської теорії вважали юридичну особу лише персоніфікацією правових норм, предметом правосвідомості [7, с. 37]. Сучасна доктрина юридичної особи в цілому об'єднує здобутки позитивістських теорій юридичної особи, зокрема, фікційної та органічної (реалістичної), практично не вносячи нічого принципово нового до жодної з них.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що представники правового позитивізму вважали визначальним фактором, який творить право, а отже, й регулює суспільне життя, особу або групу осіб, які стоять при владі. Джерелом правопорядку є тільки влада, що має у своєму розпорядженні примус; вона, стоячи над суспільством, регулює та формує суспільне життя.

Що стосується природного права, то його поняття належить до числа найдавніших категорій філософії та юриспруден-

ції, а історія природно-правових уявлень тісно переплетена з історією людства.

Російська та українська школа відродженого природного права кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. була по-своєму унікальним явищем, що містило в собі глибокий зріз національної ліберальної самосвідомості (з розвинутими ідеями стосовно свободи, гідності, прав особистості, принципом нерозривного зв'язку права та моральності, визнанням необхідності наповнення соціального руху етичним змістом).

У Росії прихильниками ідей природного права та правової держави виступили Б. Чичерін, В. Соловйов, Л. Петражицький, П. Новгородцев, Б. Кістяківський, С. Гесен та інші. Вищезгадані науковці були представниками раціоналістичного напряму відродження природного права та знаходили причину автономності етичного начала в самому людському розумі, який є, на їхню думку, незалежним від зовнішнього законодавства джерелом моральних суджень. У своєму вирішенні етичної проблеми вони орієнтувалися, головним чином, на положення моральної філософії І. Канта. Зокрема, Б. Чичерін розробив учення про безумовну й абсолютну цінність життя, свободи та незалежності людини в її взаємозв'язку з державою та суспільством. П. Новгородцев підніс ідею правової держави до визнання необхідності соціальних реформ, захисту слабких, охорони особистої свободи, турботи про матеріальні умови свободи, сформулював «право на гідне людське існування» [8, с. 7-8].

На думку учасників релігійно-етичного напрямку (Є. Трубецькой, М. Бердяєв, С. Булгаков, Й. Михайловський), людина не є ні центром світобудови, ні ізоляваною істотою, а частиною світового цілого, органічно пов'язаною із іншими частинами світобудови.

В Україні у ХІХ - ХХ століттях ідеї правової державності розроблялися у працях С. Оріховського, С. Яворського, М. Драгоманова, М. Грушевського та інших мислителів. Вони розвивали ідеї природного права, свободи людини, су-

веренітету народу, справедливих законів тощо.

Відповідно до природно-правової концепції суб'єктом історичного прогресу ХІХ–ХХ століть визнавалася людина-особистість. Розгляд її у всій повноті моральних визначень давав змогу встановити зв'язок окремих осіб між собою і перейти від поняття особистості до поняття суспільного ідеалу. Під ідеальною метою розвитку суспільства представники руху за відродження природного права розуміли такий його стан, у якому максимально повно будуть реалізовані етичні принципи рівності, свободи та солідарності.

У рамках концепції відродженого природного права одностайною була думка про те, що державні інтереси в жодному разі не повинні цілком поглинати інтереси окремих осіб. Справедливою держава стає лише тоді, коли встановлюється принцип, відповідно до якого людська особистість існує незалежно від держави і має певний пріоритет перед нею.

У ХІХ ст. виникли та набули розвитку ідеї про відокремленість від держави й автономність таких природно-історичних утворень, як громади. У другій половині ХІХ ст. виникла громадська теорія місцевого самоврядування, яку розробляли О. Гірке і В. Шеффнер. В її основі була ідея суспільства як федерації громад і невеликих груп. Прибічником громадської теорії місцевого самоврядування був український учений М.П. Драгоманов, який сформулював концепцію федерації вільних громад. У своїй праці «Історична Польща і великоруська демократія» він обгрунтував низку важливих принципів локальної демократії [9, с. 18-20].

У другій половині ХІХ ст. значного поширення набула державницька теорія місцевого самоврядування, основні засади якої були розроблені німецькими вченими Л. Штейном і Р. Гнейстом [10, с. 7-8]. Пік популярності цієї теорії припадає на 70-ті рр. ХІХ століття. На відміну від громадської, ця теорія вбачала в місцевому самоврядуванні частину держави – одну з форм організації місцевого державного

управління, спосіб децентралізації державної влади на місцевому рівні.

Певною модифікацією громадської та державницької теорій місцевого самоврядування є теорія муніципального дуалізму. Згідно з нею органи місцевого самоврядування є незалежними від держави лише в суто громадських справах, до яких держава байдужа, а у сфері політичній розглядаються як органи держави, що виконують її функції й повноваження [11]. Синтез державного та громадського у самоврядуванні, на думку прихильників теорії муніципального дуалізму, є важливим для суспільства, оскільки не відбувається роздвоєння влади, яке може супроводжуватися політичною нестабільністю, відкриваються можливості для населення брати участь в управлінні громадсько-державними справами.

Після Другої світової війни розпочалося бурхливе відродження природно-правових ідей, що стало світоглядною реакцією на ігнорування базових людських прав у фашистській і комуністичній тоталітарних системах. На противагу колишнім оцінкам, що характеризували людину як ізольованого, відокремленого індивіда, філософія та природно-правова юриспруденція ХХ ст. розглядає людину з точки зору властивих їй соціальних якостей як суб'єкта різноманітних суспільних зв'язків. Тому до переліку природних прав людини включаються не тільки права, що відображають її особисту свободу, незалежність від державної влади, а й соціально-економічні права та політичні свободи.

У 60-х рр. ХХ ст. в буржуазній правовій теорії спостерігалася тенденція до відродження концепції природного права. Характерною особливістю цього процесу стало те, що тогочасні представники школи природного права брали на озброєння категорію цінності, яка проголошувалася фундаментальним поняттям філософської думки. Таким чином, у центрі уваги природно-правової концепції завжди перебував природний суб'єкт – людина; інші суб'єкти або ігнорувалися, або ж їх значення просто втрачалося в пафосі ціннісного возвеличення права особистості. Такий

підхід є одностороннім, він відривається від правової реальності, у якій, поряд із людиною, також діють неприродні суб'єкти права.

Проаналізувавши увесь конгломерат змісту поданих вище концепцій, можна дійти висновку про те, що єдиною теорією, яка на сьогодні дає найоптимальніший варіант визначення поняття «право» (що, у свою чергу, впливає на зміст категорії «суб'єкт права»), є так звана інтегративна теорія права, яка заслуговує на увагу та дослідження [12, с. 29]. На тлі численого різноманіття концепцій, наявного у правовій науці, інтегративній юриспруденції певним чином вдається узгодити кардинально відмінні положення різних теорій права. Від традиційного протиставлення природного права позитивному інтегративній юриспруденції рішуче відмовляється. Таке протиставлення ліквідує зв'язок останнього з етичними принципами. Поєднання нормативістського, соціологічного та природно-правового напрямів дає можливість використовувати їх переваги і водночас ліквідувати недоліки, що властиві кожному з них окремо. На основі такого зв'язку досягається «синтез юридичного поняття, цінності та факту», тобто виникає «інтегративна юриспруденція».

Проведений аналіз дав нам змогу переконатися в тому, що єдиній у своєму роді інтегративній юриспруденції вдалося поєднати в собі положення різних і навіть суперечливих теорій права. Як наслідок, було отримано одне з найоптимальніших та найгрунтовніших визначень поняття «права» та, відповідно, прокладено шлях до вирішення питання розуміння сутнісних характеристик суб'єкта права.

На думку І.С. Окунева, при визначенні поняття «суб'єкт права» необхідно дотримуватися підходу, що включає в себе положення як природно-правової, так і позитивістської концепцій [13, с. 3-4]. Зокрема, закріплені в Конституції України положення про те, що якість суб'єктів права – носіїв основних прав і свобод набувається природним шляхом, належить кожному від народження, впливають із

позицій природного права. З іншого боку, лише законом може встановлюватися і визначатися та особлива юридична якість (правосуб'єктність), яка дає змогу особі чи організації стати суб'єктом права.

Людина є природним суб'єктом права, який відіграє особливу роль у системі суб'єктів права. Усі інші суб'єкти є співтовариствами чи спілками людей або певним чином майново відособлені, тобто похідні від людини, утворення. Названі співтовариства осіб чи майнові об'єднання можуть бути визнані чи не визнані законодавцем як суб'єкти права. Індивід як суб'єкт права – це вихідна база та попередня умова для можливості появи неіндивідуальних (групових тощо) суб'єктів права. Останні, у свою чергу, виступають самостійними суб'єктами права з власною волею, правами та обов'язками, що є підставою визнати їх такими, що відповідають ознакам сучасного суб'єкта права.

Висновки

Підводячи ризик, слід зазначити таке:

1. В історії юриспруденції до основних теоретичних підходів щодо визначення права та поняття «суб'єкт права» можна віднести позитивістський та природно-правовий. Із позицій позитивізму суб'єкт права – це особа (індивідуальна або колективна) чи інший правосуб'єктний діяч, який відповідно до норм права здатен мати права й обов'язки, своїми діями набувати права і нести обов'язки. У свою чергу, з позицій природного права визнається, що людина для того, щоб бути суб'єктом права, може не володіти здатністю мати обов'язки. Послідовники природно-правової концепції вважають, що юридичне поняття «суб'єкт права» – індивіда засноване не тільки на соціально-юридичних, а й на природних правах людини.

2. Прагнення подолати теоретичне та практичне протиставлення природного і позитивного права, а також припинити непримиренну боротьбу теорій природного права та правового позитивізму, що односторонньо відображають структуру права, породило тенденцію до синтезу (інтеграції) цих протилежних елементів. Починаючи з

60-х рр. XX ст. більшість теоретиків зайняті пошуками єдиного універсального визначення права; при цьому одні пропонують позитивістські, інші – непозитивістські варіанти, а треті прагнуть знайти узагальнюючий, інтегруючий широкий підхід.

3. Сучасний процес переосмислення правових понять супроводжується черговим відродженням уваги до теорії природного права, що характерно для періодів соціально-політичних криз, протягом яких виявляється неспроможність державної влади ефективно управляти суспільством, зокрема й за допомогою права. Така ситуація спостерігалася на зламі XIX–XX століть у Росії, після Другої світової війни

в західних країнах, а в останнє десятиріччя – також і в Україні.

4. На сучасному етапі правового розвитку суб'єктами права, як правило, є фізичні (індивідуальні суб'єкти) і юридичні особи (колективні суб'єкти), за якими закон визнає здатність бути носіями прав і обов'язків у відповідних сферах правовідносин. Вітчизняна юридична наука як особливі суб'єкти права визначає територіальну громаду, Українську державу та Український народ.

5. Персоноцентристські ідеї, концепція правової держави, природно-правові погляди підготували основу для сучасного визнання особистості як первинного суб'єкта права.

Список використаних джерел

1. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С.С. Алексеев. – М. : НОРМА, 2001. – С. 742.
2. Історія вчень про право і державу : Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / Уклад., заг. ред. Г.Г. Демиденко. 2-е вид., доп. і змін. – Харків : Легас, 2002.
3. Хропанюк В.Н. Теория государства и права / В.Н. Хропанюк. – М., 1993. – С. 22-30.
4. Зорькин В.Д. Позитивистская теория права в России / В.Д. Зорькин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 270 с.
5. Юридичний словник. – К. : Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1983. – с. 781; Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М., 2000. – С. 594.
6. Четвернин В.А. Понятия права и государства / В.А. Четвернин / Введение в курс теории права и государства. – М., 1997. – С. 55.
7. Кочергина Е. Организационно-правовая форма юридических лиц : генезис доктрин и подходов / Е. Кочергина // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – №1. – С. 37.
8. Співак В.М. Соціальна, правова держава як фактор розвитку демократичного суспільства в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В.М. Співак. – К., 2001. – 15 с.
9. Батанов О.В. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні / О.В. Батанов. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, 2001. – 260 с.
10. Миське самоврядування в Україні : історія, сучасність, перспективи. – К. : Атіка, 2002. – 206 с.
11. Самолюк В. Основи правознавства / В. Самолюк, А. Філіп'єв, Р. Мартинюк. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2006. – 253 с. *Hall J. Integrative Jurisprudence.* – N.Y., 1961. – 29 с.
12. Окунев І.С. Загальнотеоретичні засади правового статусу суб'єкта права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія держави і права; історія держави і права, історія політичних та правових вчень» / І.С. Окунев. – К., 2010. – 20 с.